

I
Пісня про ампутовану

1

«Amor Omnia Vincit» — любов усе перемагає — написала вона на обкладинці коричневої папки, всередині якої лежали три книги записів; заголовок «КНИГА ЗАПИТАНЬ» написано вище, більшими друкованими літерами. Наче потрібно було випробувати два положення: зверху — міцне, оптимістичне і цілком нейтральне, а знизу — тендітне, обережне, ледь не благальне. Наче вона хотіла сказати, що це — вихідна точка, це може бути правдою, о якби ж лише так воно й було...

Любов усе перемагає. Може, нам і відомо, що це не так, але все ж. Серце стискається, коли бачиш написане: *о, було б це правдою, якби це лише було правдою*. Розповідь відсторонена, діловита і правильна, доки не надломлюється голос. Жовта книга, чорна — неповна або цензурована — і червона. Разом вони становлять «Книгу запитань», у якій мова йде про Бланш і Марі. Оце й усе.

З цим треба змиритися.

Любов усе перемагає — як робоча гіпотеза або глибока больова точка.

Через два роки після вручення Марі Склодовській-Кюрі другої Нобелівської премії — у 1911 році і цього разу з хімії — та у зв'язку з тим, що її коханець Поль Ланжевен повернувся до дружини Жанни й за її ж згоди почав постійний сексуальний зв'язок із власною секретаркою, Марі спіткала не цілком несподівана та все одно страшна втрата: одного ранку її подругу Бланш Віттман знайшли мертвою у паризькому помешканні Марі.

Бланш намагалася вибратися з ліжка і сісти у дерев'яний ящик на коліщатах. Їй не вдалося. Вона померла.

Причину смерті не встановили, однак ті, хто забирав тіло, зауважили, що воно було дуже коротке, а також, що Марі Склодовська-Кюрі наполягла на тому, що сама покладе скалічений торс у труну. Після цього вона, ніби прощаючись, сіла на стілець поруч із померлою і поклала руку на кришку труни; носильникам довелося годину прочекати у сусідній кімнаті. Марі нічого не пояснювала, лише бурмотіла: *я ніколи не відступлюся від тебе*.

Потім труну забрали.

В єдиному некролозі Бланш Віттман згадують як «легендарний феномен» і звертають увагу на її роль медіума професора Ж.-М. Шарко¹. По ній залишилися три книги записів, про які стало відомо лише наприкінці 1930-х років; у повному обсязі їх ніколи не публікували.

У своїх мемуарах Марі Кюрі жодного разу не згадує про існування Бланш, як і про багато чого іншого.

Я її не звинувачую.

¹ Жан-Мартен Шарко (1825–1893) — французький лікар-психіатр, невролог, засновник класичної школи неврології та наукової психопатології (тут і далі — *прим. перекладача*).

Хтозна, можливо, сама Бланш Віттман воліла, щоб її не згадували.

В історії медицини вона здобула певну відомість уже після смерті, та згадують її не поруч з іменем Марі Кюрі, а завжди як «медіума Шарко». В одній замітці лаконічно сказано, що Віттман закінчила життя як «мучениця» і «жертва» наукового дослідження радію. Після смерті Шарко Бланш два роки пропрацювала асистентом у рентген-відділенні лікарні Сальпетрієр² серед хаосу, що виник там у наукових напрямках лікування. Потім перейшла до лабораторії Марі Кюрі. Через кілька років там відкрили радій. Кому було під силу провести межу між смертельним рентгенівським випромінюванням і смертельним радієм? Там, де завершувалось одне, починалося інше.

Як наслідок — мучениця і торс.

Після смерті Шарко 1893 року — ледь не абсолютна тиша. В останні роки життя Бланш мала намір написати книгу про любов. У стислому некролозі про це не згадують. Лише — «померла без рук і ніг», однак це не зовсім правильно: у неї була одна рука, права, якою вона й писала до останку.

Книгу Бланш не завершила. Залишилися три записники формату 30×20 сантиметрів, по сорок сторінок кожен. Вони зібрані всередині коричневої папки — «Книги запитань», як Бланш її називала. Першому записнику вона дала назву

² Лікарня Пітьє-Сальпетрієр (фр. *Pitié-Salpêtrière Hospital*) — одна з найстаріших у Франції, заснована 1656 року. В середині XVII ст. була найбільшим хоспісом у світі й могла вмістити до 10 тисяч хворих. Тоді Сальпетрієр використовували здебільшого для утримання хворих жінок і розумово відсталих, а також іноді як в'язницю. 1862 року керівником лікарні став Ж.-М. Шарко, який перетворив Сальпетрієр на центр медичної науки всесвітнього значення. Під його впливом психічні розлади та істерію почали вивчати систематично й раціонально. 1882 року було створено спеціальний підрозділ лікарні — кафедру неврології, названу Клінікою хвороб нервової системи.

«Жовта книга», другому — «Чорна книга», третьому — «Червона книга».

На обкладинках записників — жодної барви. У цій книзі із трьох частин Бланш збиралася розповісти історію про природу любові. Та їй не вдалося. Натомість маємо історію про Бланш і Марі. Чи багато життів варті такого? Історія є у всіх, та про небагатьох написано.

Незрозумілій назві на обкладинці папки — «Книга запитань» — за якийсь час знаходимо просте пояснення. Вочевидь, Бланш вирішила, що кожен запис розпочинатиметься запитанням. І відповідь потрібно давати якомога раціональніше. Запитання мали бути «надзвичайно важливі»: **Якого кольору була твоя перша сукня? Який твій перший номер телефону?** Іноді траплялися неочікувані дивні відхилення: **Що відчитувалося на обличчі батька, коли він робив мені аборт?** або **Хто сидів коло труни Шарко під час похорону?**

Запитання завжди дуже конкретні. Часом вони здаються майже беззмістовними, однак лише доти, поки самому не закортить на них відповісти. Тоді все починає нагадувати гру, яка раптом перетворюється на реальність і жахає. Все залежить від тебе. Якщо продовжуєш, то втрачаєш рівновагу і контроль, стрілка компаса крутиться, ніби на Північному полюсі. Я вже намагався. На запитання про номер телефону можна дати коротку відповідь: «Шьон 3, Гьоггбьоле»³. Потім усе значно ускладнюється. Коли потрібно пояснити щось само собою зрозуміле, відповідь виявляється надто довга і страхітлива. У «Книзі запитань» Бланш є щось загрозливе — щось, що вабить зробити крок у заборонене або відчинити двері до темної кімнати.

³ За номер телефону слугувала адреса помешкання.

Короткі запитання, детальні відповіді, що не пов'язані безпосередньо із запитаннями.

Вона, напевно, боялася. Так поведуться, коли відчують страх.

Залишилися три книжки нотаток — жовта, чорна і червона. Усе інше — те, що ззовні, — реконструкція.

Часом відповіді дуже стислі; можна припустити, що Бланш збиралася повернутись до них згодом, коли набереться відваги.

До прикладу, один запис починається лише словом: **Коли?**

Відповідь стосується її лікаря і коханця, професора Ж.-М. Шарко. Бланш описує короткий випадок. Ідеться про їхню першу зустріч. Вона пише, що першого разу Шарко побачив її крізь напівпрочинені двері: Бланш перебувала в одній з кімнат лікарні Сальпетрієр, де саме лікувалася. Лікаря, який проводив огляд і з *вартою подиву прискіпливістю вивчав мене, хоча на той час я ще не мала слави, яку здобула згодом*, звали Жуль Жане.

Бланш ретельно занотовує зовнішні деталі. Дві кімнати, передпокій, можливо, перевдягальня. До Сальпетрієра вона потрапила після перебування в кількох інших закладах, де її лікували від невідомої нам недуги, та це могла бути та сама хвороба, яку намагався вилікувати Шарко. Отже, істерія. Про це Бланш не згадує.

Вона одягалася після огляду.

Тоді й побачила Ш., який проходив коридором. Він озирнувся і почав її розглядати. Відстань між ними була менше чотирьох метрів. Вона знала, що він дивиться. Сповільнила рухи і почала одягатися дуже неспішно. Відвернула від нього обличчя, повільно розвернулася. Її груди напівоголені. Бланш була певна, що він дивиться на неї.

Тієї миті, пише вона, — так, ніби за багатьма деталями приховує найважливіше, — *«мій образ залишився випаленим на ньому, як тавро залишає слід на тварині»*.

Про юні роки Бланш відомо небагато. Але вона була освічена. Цитата про таврування — з Расіна.

Її звали Бланш Віттман; коли вона померла, її зріст був 102 сантиметри, вага — 42 кілограми.

Вона виглядала як торс з дочіпленою головою. Їй ампутували ліву руку, ліву гомілку і праву ногу аж до стегна. Тому зріст став таким нікчемно малим. В іншому ж вона нічим не вирізнялася. Ті, хто бачили її до ампутацій, зауважували, що Бланш була дуже красива. З відомих причин до неї придивлялося немало людей, серед яких — багато тих, хто міг її описати, тобто письменників. Та, щоб скласти об'єктивну думку, нам залишилася лише одна фотокартка і кілька рисунків. І ще та відома картина⁴, на якій Бланш намальована впівоберта.

Вона справді була вродлива.

І померла щасливою. Так написано в останній книзі записів — «Червоній книзі».

Отож таке незвично коротке тіло вона мала не від народження. Після шістнадцяти років (з 1878 до 1893) перебування у паризькій лікарні Сальпетрієр з діагнозом «істерія» Бланш несподівано одужала. У той час істерія була поширеною хворобою серед жінок, від неї потерпали близько десяти тисяч осіб. Але після смерті професора Шарко випадки захворювання стали не такими частими.

Хвороба справді відступила. Або її почали називати по-іншому.

Після років, проведених у дослідницькому відділенні Шарко у лікарні Сальпетрієр, Бланш перейшла на роботу до рентгенівського відділення лікарні, цього разу не з принуки; 1897 року вона почала працювати асистенткою в лабораторії польської дослідниці, фізика Марі Склодовської-Кюрі.

Бланш твердить, що роки, коли її лікували від істерії в Сальпетрієрі, були щасливими, а згодом вона почувалася нещасною. Потім починається період роботи у лабораторії мадам Кюрі, і до Бланш знову повертається відчуття цілковитого щастя, яке, напевно, потьмарили ампутації.

На понівечене тіло вона ніколи не скаржилась.

У «Книзі запитань» Бланш прагне розповісти свою історію, підсумувати і порівняти власний досвід, отриманий як під час експериментів з істерією в Сальпетрієрі, так і під час фізичних дослідів під керівництвом Марі Кюрі, *щоб таким чином створити цілющий образ природи любові*, яку вона порівнює з випромінюванням радію та істерією.

Цілющий?

У першій частині «Книги запитань» довгий час — лише діловитість і щастя.

3

Про ампутації Бланш Віттман відомо ось що. Спроби пояснити природу любові з ними не мають нічого спільного.

17 лютого 1898 року в лабораторії Марі Кюрі у Парижі вперше перевіряли дію випромінювання чорної, подібної на смолу, переробленої і «перевареної» в лабораторії руди, яку називали урановою смолкою; її добували у місцевості регіону Юахімшталь на кордоні з Чехословаччиною та майбутньою, а потім колишньою НДР. Уранову смолку століттями використовували в кераміці як додаток до глазурі для створення

⁴ Картина П'єра-Андре Бруйє «Лекція доктора Шарко в Сальпетрієрі» (1887).

цікавих у мистецькому сенсі нюансів кольору. Зокрема, вона була важливим складником при виробництві відомого богемського кришталю: її основний елемент, уран, мав велике значення в індустрії скловиробництва.

Для проведення експериментів з урановою смолкою і отримання з неї певних компонентів урану витратили величезну кількість матеріалу — кілька тонн. Робота була виснажлива і брудна; працювали в порожньому каретному приміщенні поблизу лабораторії Марі та П'єра Кюрі в Парижі.

Туди Бланш і потрапила на роботу.

Того дня, 17 лютого 1898 року — цей день має особливе значення в історії наукової думки у фізиці, — Марі провела перші вдалі експерименти з урановою смолкою і зафіксувала появу сильного своєрідного та до того часу невідомого випромінювання. Тоді уже знали, що випромінювання торіуму — хімічного елемента-металу, що його відкрив швед Єнс Якуб Берцеліус 1829 року, — мало більший ефект, ніж випромінювання урану; тепер виявилось, що випромінювання уранової смолки навіть сильніше. Сильніше, ніж у чистого урану.

Однак ще треба було дослідити, чим насправді є це «випромінювання» і як воно виникає. Марі Кюрі припускала, що уранова смолка містить особливу та поки незнану речовину з невідомими властивостями.

Відкриття відбулося у тій маленькій лабораторії.

Насправді за лабораторію правила стара дерев'яна повітка, закинута, збите з дощок каретне приміщення; його покритий склом дах був у такому жалюгідному стані, що дощ постійно затікав у цю нещасну повітку, яку колись давно медичний факультет використовував як приміщення для розтинів, однак потім її визнали непридатною для розміщення останків людей і навіть тварин. Підлоги там не було, лише шар асфальтового покриття,

а усе майно складалося з кількох старомодних кухонних столів, чорної дошки і старої чавунної пічки із заіржавілими трубами. Саме до цієї жалюгідної споруди три роки тому прийшла звістка від професора Зюсса та австрійської держави, яка володіла шахтами у Санкт-Юахімсталі.

У повідомленні було сказано, що лабораторії можуть надати продукти відходів уранової смолки. У них і було виявлено радій.

Марі одразу ж написала звіт.

Її руки ще не втратили привабливості. Бланш описує Марі незрівнянною красунею, яку незбагненим чином заповонила магія досліджень. 18 червня 1898 року члени Французької академії мали змогу послухати доповідь приятеля і колись наставника Марі — Анрі Беккереля; згодом його іменем назвуть одиницю радіоактивного випромінювання з урахуванням кількості ядерних розпадів на секунду, яку використовували, наприклад, для вимірювання радіоактивного забруднення оленячого м'яса у регіоні Вестерботтен⁵ після вибуху Чорнобиля. Отож він повідомив, що Марі Кюрі та її чоловік П'єр під час експериментів з урановою смолкою виявили щось нове і досі невідоме. Доповідь мала назву: «Про нову радіоактивну субстанцію, що міститься в урановій смолянній руді».

Вперше в історії було використано слово «радіоактивний».

Поки що — жодного історичного повороту, лише легка розгубленість.

Основне повідомлення доповіді Беккереля стосувалося того, що було виявлено речовину, яка в 400 разів активніша

⁵ Вестерботтен — регіон на півночі Швеції.